

Maciej
Górny

MEZI MARXEM A PALACKÝM

Historiografie v komunistickém
Československu

Maciej Górny:

MEZI MARXEM A PALACKÝM

**Historiografie v komunistickém
Československu**

Maciej Górny:

Miedzy Marksem a Palackým – Historiografia
w komunistycznej Czechoslowacji

Vydání této knihy podpořilo
Ministerstvo kultury České republiky

copyright © Maciej Górny and Wydawnictwo Trio,
Warszawa, 2001

translation © Michala Benešová, 2018

ISBN 978-80-7511-439-6

ISBN 978-80-7511-440-2 (epub)

ISBN 978-80-7511-441-9 (pdf)

Maciej Górny:

MEZI MARXEM A PALACKÝM

**Historiografie v komunistickém
Československu**

VOLVOX GLOBATOR

Předmluva k českému vydání

Způsoby, jak přistupovat k dějepisectví komunistického období, mohou být různé. V Česku zatím spíše převládá přístup zkoumající individuální „hříchy“ jednotlivých badatelů. Mladý polský historik Maciej Górný (nar. 1976) zvolil jinou cestu a položil si otázku, jak se česká oficiální marxistická historiografie vyrovnávala s dědictvím svých předchůdců a s celou nacionálně liberální koncepcí českých dějin, zformulovanou během 19. století. Přesnější označení by ale bylo podle mého názoru historiografie „oficiální“, „komunistická“ či „režimní“ – než marxistická. V daném případě se jednalo spíše o rituální používání formulek převzatých z Lenina, Stalina, Marxe a Engelse než o tvořivé promýšlení podnětů v jejich spisech obsažených; není ostatně náhodou, že jeden ze skutečných marxistů mezi českými historiky – Závaš Kalandra – skončil na komunistickém popravišti a druhý – Jan Slavík – strávil dlouhá léta ve vězení.

V úvodní kapitole autor stručně charakterizuje spor o smysl českých dějin a stanovisko Zdeňka Nejedlého, které se (ovšem po podstatných modifikacích, kterým zde bohužel není věnována pozornost) stalo závazným

pro československou poúnorovou historiografi. Další text mapuje situaci českých historiků od roku 1948 až po uvolnění v šedesátých letech a představuje její nejvýznamnější představitele. Sympatická je přitom autorova snaha o překonání černobílého vidění – je schopen ocenit přínos jejich prací pro historické poznání a reflektuje také jejich individuální vývoj. Výslovně v této souvislosti konstatuje, že řada z nich „vykoupila“ svou dogmatickou minulost pozdější solidní pedagogickou i badatelskou prací a nezřídka také statečnými postoji v roce 1969. Vlastní obsah knihy tvoří srovnání tradičních postojů českého historického myšlení a jejich marxistické revize vůči dějinám středověkým (s dominancí husitství), době „Temna“ a národnímu obrození. Své závěry přitom srovnává s obdobnou situací v Polsku, případně dalších státech bývalého sovětského bloku. Jednotlivé kapitoly jsou dále členěny podle dílčích témat a vnitřně zpracovány podle stejného schématu: nejprve je na základě posledních syntetických zpracování představena podstata daného problému, následuje jeho interpretace tradičním českým dějepiscetvím a konečně podán obraz marxistický. Častokrát přitom překračuje hranice historické vědy (pokud je vůbec možno toto označení pro některé z analyzovaných opusů použít) a cituje také propagandistické básničky, odvolává se na filmy Otakara Vávry apod. Vzhledem k tomu, že Nejedlý prohlásil dílo Aloise Jiráska za nejvýznamnější zdroj informací o české minulosti, ostatně ani nemohl jinak.

Výstižně, byť stručně, popisuje Górný komunistickou koncepci české historie. Vrcholem starších dějin bylo marxistickému dějepiscetví jak známo „husitské

revoluční hnutí“ – tomu odpovídala i vžitá periodizace dějin středověku na „dobu předhusitskou“, „husitskou“ a „pohusitskou“. Jako důkaz, že se v českém případě jednalo o skutečnou revoluci, a nikoliv jen o jednu z mnoha středověkých, lidových, případně kacířských bouří, operovala tehdejší česká medievistika pojmem „obecné krize feudalismu“. Tato teorie ale byla soudruhy z ostatních lidově demokratických zemí odmítána. Husitství se oficiálnímu pojetí stalo zdrojem bohatých „revolučních tradic“ českého lidu. Vzpomínka na ně mu pomáhala přežít těžká období utužení poddanství po bitvě u Lipan i druhé nevolnictví 17. a 18. století, kdy znovu ožívalo v poddanských vzpourách. Na husitství navazovali i první čeští buditelé, v jeho znamení se národ během 19. století „obrodil“, a když buržoazie revoluční odkaz českých dějin opustila, zdvihla pohozený prapor s kalichem dělnická třída. Tato jediná a pravá dědička Táborů pak – slovy Klementa Gottwalda – se v únoru 1948 postavila proti obnovené panské jednotě a zabránila opakování lipanské katastrofy.

Hlavní rysy této konstrukce, včetně vztahu ke starší historické produkci, podal Zdeněk Nejedlý v brožuře *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. Plodný prezident ČSAV a ministr kultury ovšem perly svého ducha v druhé polovině čtyřicátých let a v padesátých letech rozdával štědřeji. Psal statě o Jiráskovi a úvody k jeho sebraným spisům, podal „důkaz“ historické fakticity starých pověstí českých atd. atd. Autor k těmto pracím také na příslušných místech přihlíží. Správně postihl i hlavní tendenci Nejedlého snažení – přivlastnit si vžitý obraz

minulosti a tímto způsobem legitimizovat komunistickou vládu jako zákonité vyústění národních dějin.

Je třeba popravdě přiznat, že tradiční český nacionální historismus připravil pro úpravy tohoto typu půdu obzvláště vhodnou. Společenské elity první poloviny 19. století až na výjimky nepřijaly jazykový program národního hnutí a česká ideologie tedy ztotožnila emancipaci národní s emancipací dosud bezprávných vrstev. Od 19. století se také Češi identifikovali s husitstvím, v němž byla v duchu Palackého koncepce českých dějin spatřována doba vrcholného vzepětí národních sil ve službách obecného pokroku.

Adaptace národní tradice ale nebyla tak jednoduchá, jak by se mohlo zdát. Jenom výběrově: jak vyřešit brutální záměr uctívání Jana Žižky proti radikálním sektám, chápaným jako nejrevolučnější složka husitského hnutí? Jak se vyrovnat s ostře negativním hodnocením českého postupu v revolučních letech 1848/49 v Marxově a především Engelsově publicistice? Autor sleduje na několika příkladech svár mezi „revolučním“ přístupem mladých historiků a tradicionalistou Zdeňkem Nejedlým, v jehož osobě oprávněně spatřuje spíše dědice obrozeneckého češství než marxistu, a vítězství nacionalismu vysvětluje ministrovou autoritou. Odvolává se na Petra Čorneje, který existenci takového sporu naznačil ve svých *Lipanských ozvěnách*. Górný ale v tomto případě, podle mého názoru, podcenil skutečnost, že poučovací historismus plnil především propagandistickou, nikoliv vědeckou funkci. Hlavním cílem byla nutnost ukonejšit střední vrstvy odchované tradičním českým vlastenectvím,

založeným z velké části na obrozenecké interpretaci českých dějin, a přesvědčit je, že v případě převzetí moci komunistickou stranou se nejedná o radikální rozchod s minulostí a jejím dědictvím. Odsudek uctívaných národních symbolů Jana Žižky nebo Františka Palackého by samozřejmě z propagandistického hlediska působil kontraproduktivně. Proto se komunističtí autoři uchýlovali v případě Jana Žižky k frázím o „objektivně pokrokovém“ charakteru jeho působení, v případě Františka Palackého zase oddělovali jeho „kladnou“ práci historika od „reakčních“ názorů politických. Úplného odsudku se dostalo pouze dosud kladně oceňovaným osobnostem a jevům z období nedávno minulého – T. G. Masarykovi a protibolševickému vystoupení československých legií. V jistém smyslu jen na povrchu věci také Górný zůstává tam, kde se dotýká hospodářských dějin. Soudí, že v tomto případě se jednalo o nově rozvíjený obor bez starší tradice a dogmatická historiografie se tedy vůči němu nemusela vymezovat. Nechme stranou, že autorův soud je zde příliš laskavý. Režimní dějepiscectví se totiž „vymezovalo“ tím způsobem, že z děl svých „buržoasních“ předchůdců bezostyšně opisovalo faktografii a k ní připojovalo marxistickou frazeologii. Górný si ale nevšiml paradoxního momentu v případě režimního hodnocení národního obrození, kde se ekonomický aspekt vytratil úplně. Zatímco náboženské hnutí 15. století bylo vykládáno hospodářskými důvody, probíhalo na stránkách komunistických příruček formování občanské společnosti ve století 19. pouze na půdě jazyka a literatury. Past, kterou pokus o sloučení tradice

s revolucí představoval, sklapla: komunisté by museli přiznat pozitivní roli kapitálu.

Bylo by nespravedlivé vyčítat autorovi, čím vším se nezabýval – a problematika vojenských dějin a pokusů o vytvoření revoluční vojenské tradice by do tohoto výčtu rozhodně patřila. Spíše je třeba přivítat práci kladoucí si otázky, na něž česká historiografie, ulpívající na přístupu „ad personam“, dosud nenarazila. Pro budoucí výzkum na tomto poli představuje knížka M. Górneho více než slibný začátek.

Jiří Rak

Předmluva

V diskusi o období Polské lidové republiky, která probíhá už několik let, se historici stále nacházejí ve fázi zjišťování faktů a jejich kontextu. Druhým směrem v rámci této diskuse, projevujícím se zejména v publicistice, je pak otázka morálního hodnocení, často více či méně související s aktuálními postoji autorů. Mnohem méně často se však objevují pokusy precizovat hodnocení doby Polské lidové republiky pomocí srovnání s časově paralelními procesy, probíhajícími v sousedních zemích, které procházely jednotlivými fázemi reálného socialismu podobným, anebo naopak zcela odlišným způsobem. Pokud už se přeneseme za hranice Polska, většinou nás zajímají vztahy centrum-periferie („satelitní“ země), tedy otázka rozsahu, struktury a proměnlivosti závislosti na Moskvě. Srovnání komplikovaných společenských, politických a kulturních procesů mezi jednotlivými „markami impéria“ je pak úkolem snad ještě obtížnějším, vyžadujícím nejen dobré jazykové znalosti, ale i znalost problematiky. Těžko si však lze představit pokrok ve společenských vědách bez srovnávacího studia přesahujícího pouhé porovnání dat, či blízkost citátů.

V diskusi o Polsku v letech 1944–1989 zaujímá významné místo teze formulovaná před lety Krystynou Kerstenovou, podle níž doznal reálný socialismus na březích Visly porážky mimo jiné proto, že „veškeré pokusy změnit kolektivní vědomí, potlačit tradiční hodnoty a vzorce a nahradit je novými **socialistickými**, veškeré snahy – zejména z let 1949–1956 – směřující k výchově **nového člověka**, skončily téměř naprostým fiaskem. Odpor kulturní sféry byl tak silný, že namísto komunizace národa došlo ke **znárodnění komunismu**.“ Práce Macieje Górného se tomuto tématu věnuje na českém příkladu a jak si čtenář snadno povšimne, ústí v poněkud opačné závěry, ačkoli i Górný se ptá, jaký je vztah mezi **socialistickým vzorem** a **kulturní sférou**. Mechanismy zavádění **Nového** a zajištění jeho dominance nad **Starým** byly v Polsku i Československu podobné (ačkoli ne identické), avšak ke **znárodnění komunismu** došlo v Československu jinak – nikoli prostřednictvím střetu protikladných norem, čili nejen prostřednictvím narušování odporu shora a následné rezignace z konfrontace a vyklizení pole, ale prostřednictvím rychlé adaptace nových vzorů v existujícím prostředí. Lze samozřejmě říci, že role husitského, plebejského, protihabsburského a protikatolického motivu v českých dějinách naznačovala právě takovou taktiku, zatímco polská jagellonská či sarmatsko-republikánská tradice už od začátku vylučovala využití podobné strategie. Způsobů interpretace faktů a procesů, které autor této práce srovnává, je však víc a širší srovnání (například s Jugoslávií, které autor naznačuje v závěru) by nám mohlo ukázat zcela nové možnosti.

Všechny takové pokusy o širší zpracování by však musely brát v potaz problematiku role historie, respektive obecněji kulturní sféry, jíž jsou dějiny významnou součástí, pro vědomí a postoje moderní společnosti. Tímto způsobem se kniha Macieje Górného vřazuje do kontextu ještě širšího, tedy kontextu vztahů mezi široce pojatou modernizací a aktuálními strukturami. V komunistickém Československu i Polsku měl tento střet specifickou podobu, což ale neznamená, že byl sám konflikt bezprecedentní a přelom roku 1989 ho smetl ze scény.

Włodzimierz Borodziej

Úvod

Musíme umět (...) překládat historické jevy do dnešní řeči (...).¹

Jsem vděčný za všechny kritické poznámky všech dosavadních čtenářů této publikace. Většinu z nich jsem se pokusil zohlednit. Několik výtek jsem přesto ponechal bez odezvy.

S některými z nich nesouhlasím. Rád bych proto stručně přiblížil, proč tomu tak je, abych zavčasu rozptýlil případně pochybnosti vás, čtenářů.

První pochybnost: nenese sebou užití pojmu „marxistická historiografie“ nutnost vztáhnout se k teorii marxismu a marxistické historiografii v západní Evropě? Podle mého názoru ne. Pojem „marxistická historiografie“ byl převzat z publikací padesátých let, které ve své práci cituji. Pokud se českoslovenští historici ve stalinském období považovali za představitele tohoto směru v rámci historiografie, není důvod, abychom tento pojem ve vztahu k nim nepoužívali. Marxismus

1 Z. Nejedlý, Komunisté, dědici velikých tradic českého národa, in: idem, *O smyslu českých dějin*, Praha 1953, s. 239.

byl bezpochyby jedním z východisek jejich prací, stejně jako byl jedním ze zdrojů státních ideologií lidově-demokratických zemí.

Na druhou stranu však není pochyb, že tento oficiální marxismus, praktikovaný v naší části Evropy, se postupně stále více odlišoval od své západoevropské analogie.² Pokusím se dokázat, že jednou z příčin těchto narůstajících rozdílů byla – přinejmenším v případě československé historiografie – závislost na národní tradici, zformované v 19. století a mnohdy marxismu velmi vzdálené. Pokusím se přiblížit závislost této historiografie na starší tradici – její vztah k marxismu by se pak mohl stát tématem jiné práce.

S otázkou užití adjektiva „marxistická“ souvisí širší problematika hodnocení historiografie padesátých let. Rád bych upozornil, že jsem neměl tuto ambici ani dostatek schopností a znalostí potřebných k naplnění takového úkolu. Užití slov „stalinská“ či „marxistická“ nemá za cíl vyjádření vztahu autora k citovaným publikacím a článkům.

I kdyby byly některé z nich pouze propagandistickými texty nebo by jejich faktická hodnota nebyla příliš velká, řada autorů těchto prací vykoupila svá raná „díla“ solidní vědeckou a pedagogickou prací, mnohdy také morálně chvályhodnými politickými a lidskými postoji v době další československé krize, tedy za doby norma-

2 Srov. G. G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hannover-Londýn 1997, s. 78.

lizace. Z polského pohledu je důležitá reakce badatelů zaměstnaných v Československé akademii věd i profesorů Karlovy univerzity na události března 1968 v Polsku. Dopisy, protestující proti propouštění profesorů Varšavské univerzity a brutálním zásahům proti studentům, zaslali na polské velvyslanectví i vyučující marxismu-leninismu na vysokých školách, členové Svazu spisovatelů nebo českoslovenští filmaři, ale také mnozí, jejichž básně, texty či filmy budou v této knize zmíněny.³

Historický ústav ČSAV, pod vedením své prvního ředitele Josefa Macka, autora řady prací věnovaných husitskému revolučnímu hnutí, zareagoval na násilné potlačení Pražského jara vydáním knihy, obsahující dokumentaci událostí ze srpna roku 1968, tzv. Černé knihy.⁴ Reakcí oficiální kruhů byla tisková kampaň proti jejím autorům a vyšetřování v Historickém ústavu. Josef Macek na sebe vzal plnou odpovědnost a odstoupil z pozice ředitele. Ústav byl i přesto oficiálně zrušen a Macek mohl najít zaměstnání pouze v mimopražských vědeckých institucích. Část historiků se vůbec nemohla věnovat své profesi, jiní se až do roku 1989 zabývali činnostmi, které měly daleko k jejich původním odborným zájmům.⁵ Na

3 Srov. M. Górný, Wydarzenia marcowe w Polsce. Reakcje opinii publicznej w Czechosłowacji, *Studia i Materiały PFSM*, Varšava 1998, s. 7–8.

4 *Sedm pražských dnů, 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*, Praha 1968 (pracoval jsem s vydáním z roku 1990).

5 Srov. V. Prečan, Předběžná dokumentární zpráva o Černé knize, in: *Sedm pražských dnů...*, op. cit., s. 402–405; F. Šmahel, In memoriam Josefa Macka, in: *In memoriam Josefa Macka (8. 4. 1922–10. 12. 1991)*, M. Polívka a F. Šmahel, eds., Praha 1996, s. 7–8. Mezi historiky nucenými

„čistkách“ v řadách československých historiků se podíleli i pracovníci sovětské ambasády, například historik I. I. Udalcov. Odhady emigrantů hovoří o více než stovce historiků, kteří přišli o práci. Většina z nich byla donucena, aby se věnovala manuálnímu zaměstnání.⁶

Komplikované, mnohdy smutné nejnovější dějiny střední a východní Evropy, vyžadují velmi opatrné hodnocení a naštěstí ochlazují jakákoli nutkání lustrovat ty, kterým bylo dáno žít a pracovat v takto specifické situaci.

Druhou pochybnost vyvolávala absence hospodářských dějin v mé práci. Rád bych proto objasnil, že tématem práce je postoj marxistické historiografie k národní historické tradici. Podle mého přesvědčení se hospodářské dějiny do této tradice počítají jen málokdy. Mohli bychom se věnovat tématům jako „česká hospodárnost“, při studiu prací z padesátých let jsem však nenabyl dojmu, že by šlo o téma výrazněji prosazované. Československé historické časopisy, ostatně podobně jako ty polské, otiskovaly v padesátých letech řadu článků věnovaných hospodářské situaci. Jde však o texty vycházející z detailního pramenného studia, prakticky zbavené jazyka, jenž je jinak charakteristický pro práce věnované politickým dějinám nebo dějinám kultury. Hospodářské dějiny, v meziválečném období zanedbávané (opět podobně jako v Polsku), nepřinášely dostatek starších prací, jež by bylo

skončit s odbornou prací byli mimo jiné i František Šmahel nebo Jan Křen.

6 Srov. *Acta persecutionis. A document from Czechoslovakia*, San Francisco 1975; viz také J. Hanzal, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999, s. 166–169.

možné podrobit kritice. Na druhou stranu ztěžovala absence starších publikací zkoumání tématu. Hospodářské dějiny vyžadovaly mnohem větší úsilí než například práce věnované husitskému hnutí, jímž se čeští historici zabývali ještě před Palackým.

Třetí pochybnost: proč se práce týká pouze vztahu československé marxistické historiografie k české národní tradici? Proč se nezabývá i situací na Slovensku? Odpovídám: jedním z nepřilíš chvályhodných rysů československých publikací z té doby byl pohled na slovenskou otázku jako na jakýsi doplněk skutečně zajímavého tématu, jímž byly Čechy a Češi. Četba jakékoli československé učebnice dějin či literatury nás o tom jednoznačně přesvědčuje. Po obšírné analýze určitého problému vyskytujícího se na českých územích následoval krátký dodatek, shrnující situaci na Slovensku ve stejné době. Po rozpadu Československa získal podobný přístup ještě navíc politické potvrzení. Kniha Josefa Hanzala z roku 1999,⁷ jež měla být podle autora pokračováním díla Františka Kutnara a Jaroslava Marka *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, slovenskou problematiku opomíjí. Autor v úvodu vysvětluje, že úkol popsat stav slovenské historiografie v daném období ponechává slovenským badatelům.⁸ Autor má samozřejmě právo vymezit si své téma, avšak lehkost s jakou tak učinil, je výmluvná. Nové vydání Kutnarovy a Markovy práce z roku 1997 zahrnuje ve srovnání s prv-

7 J. Hanzal, *Cesty české historiografie 1945–1989*, op. cit.

8 *Ibidem*, s. 9.